



**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО НАЧАЛНА И ПРЕДУЧИЛИЩНА ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА „ВИЗУАЛНИ ИЗКУСТВА“**

Любен Николаев Кулелиев

**МЯСТОТО И РОЛЯТА НА ПРОСТРАНСТВЕНИТЕ
ХУДОЖЕСТВЕНИ ФОРМИ И НА ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ
В ОБУЧЕНИЕТО НА УЧЕНИЦИ ОТ ГОРЕН КУРС**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

За присъждане на образователната и научна степен „Доктор“

Професионално направление 1.3. Педагогика на обучението по
(Методика на обучението по изобразително изкуство)

Научен ръководител: проф. д-р Орлин Дворянов

София, 2017

Настоящият дисертационен труд е структуриран в три тематично обособени глави, увод и заключение. Общият обем е 309 страници, от които 232 страници са текст-изложение и 77 страници приложения, отделени в самостоятелно книжно тяло. Включени са 3 приложения, които отговарят по съдържание и илюстрират трите основни глави от дисертацията. Дисертационният труд съдържа общо 17 таблици и 2 схеми. В приложенията са включени 154 фигури, сред които предимно фотоси, 4 въпросника, 1 протокол от наблюдение, 1 мултимедийна слайд презентация, 2 списъка под формата на таблица с видеоматериали, 1 списък под формата на таблица с виртуални панорамни разходки и 28 диаграми. Номерата на включените в автореферата таблици, диаграми и схеми, съвпадат с тези в дисертационния труд.

Уводът на дисертационния труд представя концепцията на изследването и актуалността на проблема. В първата глава са описани теоретичните постановки по изследваната проблематика, чрез проучване на литературни и други източници. Във втората глава са представени дизайнът на изследването, проведените предварителни теренни проучвания, външните параметри на системата, на която е базирано изследването, стъпките на формиране на теоретичен модел на методическия модул и инструментите за диагностика. В третата глава са изброени организационните параметри на изследването, извършените апробация, адаптация и реализация на експерименталния модел и е направен анализът на резултатите чрез количествени и качествени подходи, включително критериален анализ. В заключението са резюмирани получените резултати, изводи и препоръки, както и приносите на дисертационното изследване.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	4
ГЛАВА I. ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА. ПРЕГЛЕД НА ЛИТЕРАТУРНИ И ДРУГИ ИЗТОЧНИЦИ	
1. Поглед към концепциите в съвременното художествено образование	6
2. Художественото образование в България	
2.1. Преглед на специализираното средно художествено образование в България	6
2.2. Преглед на училища по изкуствата в областта на изобразителното изкуство	7
2.3. Пространствените художествени форми и дигитални технологии в училищата по изкуствата в България	7
3. Актуални аспекти на пространствените художествени форми	
3.1. Човек – пространство	8
3.2. Синтез на пространствени изкуства	8
3.3. Преглед на пространствените художествени форми	9
4. Аспекти на приложение на дигиталните технологии в обучението по изкуство	12
ГЛАВА II. ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ЧАСТ. ФОРМИРАНЕ НА МЕТОДИЧЕСКИ МОДУЛ ЗА ОБУЧЕНИЕ В СФЕРАТА НА ПРОСТРАНСТВЕНИТЕ ХУДОЖЕСТВЕНИ ФОРМИ	
1. Дизайн на изследването	
1.1. Типология на изследването	13
1.2. Контингент. Формиране на извадка	13
1.3. Използвани методи	14
1.4. Критерии за оценка	15
2. Концепция и формиране на методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми	
2.1. Наблюдение на средата и контекст на провеждане на изследването.....	15
2.2. Концепция за формиране на теоретичен модел на методическата система.....	17
3. Описание на външните параметри на системата, на която е базирано изследването	
3.1. Общо описание на методическа система „Паралелни стъпки, паралел- ни пространства“. Цели, задачи, организация и провеждане.....	18

3.2.	Теоретико-практически учебни модули, включени в методическа система „Паралелни стъпки, паралелни пространства“.....	18
3.3.	Структура на теоретико-практически учебен модул.....	18
3.4.	Кратко описание на теоретико-практически учебни модули, включени в методическа система за обучение по съвременно изкуство „Паралелни стъпки, паралелни пространства“.....	19
4.	Обхват на изследването, обща пространствено-времева рамка на експеримента	
4.1.	Обхват на изследването.....	19
4.2.	Пространствено-времева рамка на педагогическия експеримент.....	20
5.	Формиране на експериментален модел на методически модул.....	21
6.	Дигитални технологии, използвани в реализациите на учебен модул „Художествени инсталации и Конструкции“.....	24
7.	Диагностични инструменти и процедури за набиране на качествени и количествени данни.....	26
ГЛАВА III. РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИЯ ЕКСПЕРИМЕНТ, АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА РЕЗУЛТАТИТЕ. ПРИВЕЖДАНЕ НА АРГУМЕНТИ И КАЧЕСТВЕНА ПРОВЕРКА НА ХИПОТЕЗАТА		
1.	Апробация и адаптация на методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми.....	27
1.1.	Апробация на експериментален модел и на диагностични инструменти.....	28
1.2.	Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти.....	28
2.	Реализация на методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми	
2.1	Външни параметри на реализациите на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“.....	29
2.2.	Описание и анализ на организацията и протичането на реализациите на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“.....	30
2.3.	Анализ на данни от диагностични инструменти за входяща диагностика.....	33
2.4	Анализ на данни от диагностични инструменти за изходяща диагностика, сравнение на данни от входяща и изходяща диагностика.....	34
2.5	Критериален анализ на развитието на знанията, уменията и нагласите на учениците от експерименталните групи.....	34
3.	Доказване на хипотезата.....	36
Резюме на получените резултати		39
Изводи и заключение.....		40

УВОД

Контекстът на провеждане на изследването засяга съвременното художествено образование като област, която предполага динамично развитие, предвид всеобхватността и интердисциплинарната специфика на съвременното изкуство. Сложността на дигиталната епоха, в която живеем обуславя изключително комплексния характер на параметрите на изкуството и образованието по изкуство. България е изправена пред предизвикателството да синхронизира образователните практики и националното законодателство с последните концепции за художествено образование залегнали в основни стратегически документи. Полаганите постоянни усилия за актуализиране на българското образование, реализиращите се социални и политически промени предизвикват предприемането на разнопосочни образователни реформи, които се отразяват дестабилизиращо на цялостната образователна и културна среда в страната.

В този контекст настоящето изследване таргетира основни съвременни концепции и цели на образованието по изкуства, като насърчаване на развитието на творческия потенциал и практически умения у младежите, използване на дигитални технологии в процеса на обучение, осъвременяване на учебното съдържание и други.

Основни понятия

• **Пространствени художествени форми**

Под пространствени художествени форми в настоящия труд се ра обобщаващо понятие за художествени произведения, развиващи се в тримерното физическо пространство или използващи го като градивен елемент. В този смисъл тук се акцентира на съвременни проявления на пространствените художествени форми като различни типове овладяване на пространството чрез инсталационни форми, инвайърмънт и други.

• **Дигитални технологии**

В настоящата разработка дигиталните технологии, включително информационно-комуникационни технологии, се разглеждат като помощно дидактическо средство в процеса на обучението.

Обект на изследването: обучението на ученици в областта на пространствените художествени форми.

Предмет на изследването е приложението на неформални образователни методи и практики в обучението на ученици от гимназиален етап в областта на пространствените художествени форми.

Цел на изследването

Основна цел е да се посочи мястото и създаде методически модел на изучаване на пространствените художествени форми, подпомагани от дигитални технологии в средното художествено образование, който да доведе до повишаване на теоретичните знания, художествените умения и нагласата за използването на такива форми в личното творчество на обучаемите.

Научно-теоретични задачи

- Да се проучат литературни и други източници (български и чуждестранни) по темата в сферите на изкуството и образованието.
- Да се анализират образователните практики в сферата на пространствените художествени форми в гимназиалния етап на художественото образование в България.
- Да се изгради модел на методическа система за обучение в сферата на съвременните пространствени художествени форми, подпомагани от дигитални технологии чрез неформални образователни методи и практики.
- Да се изведат конкретни резултати свързани с ефективността, приложимостта и функционирането на методическата система, на база нейното апробиране в различни образователни ситуации.

Практико-приложни задачи

- Да се разработи, изпробва и приложи конкретен диагностичен инструментариум, нужен за целите на изследването.
- Да се структурира, организира и проведе практически експеримент с ученици от гимназиален етап на образование чрез прилагане на създадения модел на методическата система.

Хипотеза

Ако се приложи методически модел за практическа подготовка в областта на съвременните пространствени художествени форми в комбинация с дигитални технологии в средното художествено образование, това би спомогнало за повишаване на теоретичните знания, художествените умения и нагласата за използването на такива форми в личното творчество на обучаемите.

Обхват на дисертационното изследване

Части на дисертационно изследване						
Част 1	Част 2	Част 3	Част 4	Част 5	Част 6	Част 7
Теоретично проучване на литературни източници	Предварителни полеви изследвания	Дизайн на експериментален модел и диагностични инструменти	Апробация на експериментален модел и на диагностични инструменти	Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти	Практическа реализация на педагогически експеримент	Обработка и анализ на данни. Формиране на изводи и препоръки
		Етап 1	Етап 2	Етап 3	Етап 4	
		Етапи на педагогически експеримент				

ГЛАВА I. Постановка на проблема. Преглед на литературни и други източници

В тази глава се проучват литературни и други източници свързани с третия ранг на пространството и пространствените художествени форми и използването на дигитални технологии като дидактическо средство.

1. Поглед към концепциите в съвременното художествено образование

В началото на първа глава се изясняват основни концепции в съвременното художествено образование през призмата на интердисциплинарната специфика на съвременното изкуство.

Акцентира се на част от проблема, коренящ се в постмодерното размиване на границите между изкуството и живота въобще и въпросът „Що е изкуство?“. Съпоставят се различни гледни точки на „новата визуалност“ на дигиталната епоха (О. Дворянов 2010) и моделът на Д. Атанасов, който третира педагогическите проблеми на изобразителното изкуство, разграничавайки три базисни направления или равнища „*информация за изкуство*“, „*реализация на изкуство*“ и „*авторство*“.

2. Художественото образование в България

2.1. Преглед на специализираното средно художествено образование в България

В тази точка е направен обзор на средното образование по изкуства в България, обединено в Културно-образователна област *Изкуства* с учебни предме-

ти: музика и изобразително изкуство. Представени са 3 типа училища, различаващи се по задълбочеността на подготовката, която предоставят: общообразователни средни училища, профилирани средни училища и училища, част от средното професионално образование.

За постигане на целите на настоящата дисертация обект на разглеждане са училищата по изкуствата и културата, под методическото ръководство на Министерството на културата, като представители на средното професионално образование.

Обхватът на дисертационния труд и заложеното понятие в темата „... ученици от горен курс“ съгласно Закона за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план, понятието „горен курс“ попада в обхвата на Средната степен, осъществявана в един етап - гимназиален, с продължителност четири години (IX - XII клас). *(Чл. 3.(4) Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план, Обн. ДВ, бр. 76 от 27.07.1999 в сила от 27.07.1999)*. С влизането в сила на новия Закон за училищно и предучилищно образование (от 1.08.2016 г.) се въвежда нова образователна структура на образователните степени: основна образователна степен с два етапа: начален (I – IV клас) и прогимназиален (V – VII клас); средна степен с два етапа: първи гимназиален етап (VIII – X клас) и втори гимназиален етап (XI и XII клас). (Закон за предучилищното и училищното образование, в сила от 01.08.2016 г.). Съгласно нея, понятието „... ученици от горен курс“ обхваща двата етапа на средната образователна степен „първи гимназиален етап“ и „втори гимназиален етап“.

2.2. Преглед на училища по изкуствата в областта на изобразителното изкуство

Представят се спецификите, предизвикателствата и проблемите в средното образование по изкуства в България и по-специално училищата по изкуствата под методическото ръководство на Министерството на културата, в които се осъществява подготовка по изобразително изкуство, дизайн, полиграфия и фотография.

2.3. Пространствени художествени форми и дигитални технологии в обучението в училищата по изкуствата в България

Разглеждат се училищата по изкуствата, по-голямата част от които, основани в началото или средата на миналия век, днес продължават да следват акаде-

мичния подход и следват класическите форми в изобразителното изкуство. Акцентирано е върху пространствените специалности като „Скулптура“, „Пространствен дизайн“, „Интериорен дизайн“ и др., в които учениците се запознават с методиката на дизайнерското проектиране и изпълнение. В тях обучаемите усвояват знания и технически умения, необходими за най-успешното решение и рационално композиране на обекти в дадено пространство. Проследява се използването на **Дигиталните технологии** в специалността „Рекламна графика“, както и като спомагателни средства при технологичния процес в специалностите „Полиграфия“, „Фотография“, „Графичен дизайн“, „Компютърна графика“, „Компютърна анимация“, „Интериорен дизайн“ и „Художествена дърворезба“.

Направен е преглед на пространствените художествени форми и дигитални технологии в средното образование по *Изобразително изкуство* в България според държавните образователни изисквания (ДОИ).

3. Актуални аспекти на пространствените художествени форми

3.1. Човек – пространство

В тази точка е разгледана употребата на понятието **пространство** в широк контекст основно в направленията физика, математика и философия и използването му в отношение към човека и изкуството. Направен е паралел „пространство <—> възприятие“ свързано с познавателната дейност и екстероцептивна чувствителност на човека (Моризо, Пуви, Рива 2012). Социалния аспект на пространството е разгледан през призмата на проксемиката. Тя очертава начина, по който човекът използва пространството, в качеството му на специфичен културен продукт и „начина, по който ползваме непосредствено заобикалящото ни пространство“ (Hall 1966: 102).

3.2. Синтез на пространствени изкуства

Изследвано е отношението на различните пространствени изкуства, като архитектурата, дизайна, декоративно-приложните изкуства, както и съвременните форми – инсталации, лендарт и др. към пространството с един позадълбочен поглед над социалната роля на изкуството. Открити са аспекти на овладяване на пространството с художествени произведения и условно въвеждане на категория „Пространствени изкуства“- такива, които създават пластични творби в триизмерно направление (напр. скулптура, декоративно приложни изкуства - с цялото си многообразие – текстил, дърворезба, металопластика, силикатни форми, керамика и др., както и художествени инсталации.

Изведени са някои основни принципи на синтез на пространствените изкуства, като декоративно-приложните изкуства с интериора, архитектурата и градската среда (съсредоточени главно около проблема за ансамбъла) и др.

3.3. Преглед на пространствените художествени форми

Тук се разглежда историческото развитие свързано с овладяване и намеси в пространството, като изразно средство на художниците и в частност пространствените художествени форми в контекста на няколко условно разграничени паралелни тенденции в развитието на изкуството през 20-ти век. Използваният подход за разглеждане на художествените тенденции е базиран от една страна на труда на проф. Орлин Дворянов „Концептуалната тенденция в съвременното изкуство“ (Дворянов 2003) и от друга на теоретичната част на методическата система „Паралелни стъпки, паралелни пространства“ (www.ps.alos.bg). Проследени са емблематични за съответните тенденции и течения автори и произведения.

Необходимо е да се направи важно уточнение относно структурирането и класифицирането на художествените процеси. С ясното разбиране относно цялостното концептуализиране на изкуството на XX и XXI век и невъзможността за категорично разграничаване на художествените явления са представени няколко тенденции. Те проследяват историческото развитие на основни художествени течения от гледна точка на тяхната приемственост на определени идейни или формални характеристики. Водещ е мотивът за улеснено методическо представяне на материала пред ученическа аудитория, което налага значително схематизиране на иначе изключително сложните взаимовръзки на художествените процеси.

Разглеждането на **Класическото изкуство** е свързано с класическия подход към изкуството, с утвърдените правила и норми за изобразителна дейност, наложени от *академизма*. Понастоящем не може да се говори за самостоятелни стилови проявления, като *Класицизъм* или *Неокласицизъм*, тъй като те не отговарят на съвременния дискурс. В случая става дума за *класицистични* произведения или такива, които претендират за произведенията на *класическото изкуство*, но се реализират предимно във формално отношение и извадени от цялостен контекст.

Реалистичната тенденция обединява и проследява условно свързаните течения, насочени към отразяване и репрезентация на социалната, икономическа, политическа или психологическа действителност. Първите проявления се срещат в реакцията на реалистите към неокласицизма и романтизма, актуални за средата на XIX в. Реализмът е определян, като първото предмодерно течение в

изкуството, развива се предимно във Франция и Русия и неговите представители се изразяват предимно в сферата на живописата и литературата. По-късно, през 20-те години на XX век се заражда течението *нова вещественост* известно също като *магически реализъм*, като противовес на експресионизма и насочено към отразяване на социалната реалност след Първата световна война.

Друг важен момент на разглежданата тенденция е **социалистическият реализъм**. Той възниква в началото на XX век в Русия. Първоначално е вдъхновен от левите идеи за равенство и въздигане на работническата класа, впоследствие Съветската власт го налага, като основна линия за развитието на изкуствата. По инициатива на Владимир Ленин се разработва план за *монументална пропаганда*, чиято цел е разпространение на социалистическата идеология. В настоящата разработка явлението е разгледано подробно и с конкретни примери на български автори с цел обрисване на съвременния контекст по отношение на художествена среда и наследство.

Понятието **Нов реализъм** е разгледано като обобщаващото название на художествено направление, зараждащо се в началото на 60-те години на XX век в Европа и САЩ като реакция към основния поток на конструктивична и лирична абстракция по това време (с представители Ив Клайн, Даниел Спъори, Жан Тенгели, Арман, Сезар Балдачини, Ники дьо Сен Фал и Христо Явашев – Кристо. По-обстойно е разгледан *редимейд* подхода, при който в произведенията се използват готови предмети от бита.

Като последното проявление на *реалистичната тенденция*, което е актуално и се развива в момента е представен **хиперреализмът** с представители Дугейн Хансън, Патриция Пичинини и Рон Мюек.

Авангардната тенденция е свързана с идеологическите и социални промени, откриването на фотографията, техническо развитие и научни открития, обобщаващи навлизането на човечеството в модерната епоха. Основната характеристика е дефинираната от Кант като разграничава *естетика на красивото*, обвързана с формата на предмета и чувството за красиво, характерна за класическото изкуство от *естетиката на възвишеното*. Именно върху нея стъпва модерното изкуство, което може да се определи като „без-образно“ ориентирано към търсене на безграничното и абстрактното отвъд формата и сетивата. Художниците на първите авангардни течения започват процеса на изследване в полето на възвишеното. Те винаги заемат крайни противоположни позиции. От една страна застават „разрушителите“, които обвиняват обществото във всички аспекти на развитие, а от друга се противопоставят утопистите „ратуващи за справедливо общество, основано на хармонична връзка между производство и изкуство“ (Дворянов 2003: 29). Въпреки че се развива предимно в сферата на живописата немалко от водещите автори авангардисти реализират своите плас-

тични търсения в пространствени форми. Такива примери са посочени в творчеството на Роден, Матис, Бранкузи, Раймон Дюшан-Вийон, Пикасо и Умберто Бочони. Авангардната тенденция има основополагащо значение за по-нататъшното развитие на изкуството, като поставя идеята или концепта в основата на художествените търсения.

С обобщаващото понятие **формообразуване** в разглежданата тенденция попадат процесите свързани с намесата на художниците в жизнената среда и се характеризира с подчертана утилитарна насоченост. В обхвата ѝ попадат основно архитектурата, дизайна и декоративно приложните изкуства. **Конструктивизмът**, се разглежда като вдъхновен от пространствените търсения на *кубизма* и използващ за отправна точка *супрематизма* на Малевич. Проследено е отношението към пространството на Владимир Татлин и Наум Габо. **Баухаус** е разгледана като школа, която поставя генерално нова образователна система, променя облика на модерната архитектура и обвързва дизайна с производството и промишлеността. Валтер Гропиус, Мис ван дер Рое и други разкриват революционни идеи и утвърждават новите принципи на формообразуване и залагат основите на геометричния функционализъм в архитектурата.

Концептуалната тенденция е свързана с тоталното скъсване с традицията и достигане до своеобразният *край на изкуството* (Дворянов 2003: 58), което налага нови дефиниции и проблематизира самото изкуство, поставяйки като основен въпросът „Що е изкуство?“. Художниците концептуалисти ориентират търсенията си към достигане на „чистата идея“, базирайки се на съвременната философия и отричайки властващите пазарни отношения. Девизът *всичко е изкуство* (Дворянов 2003: 58) се явява водещ и обобщаващ дискурсът на новото изкуство. Марсел Дюшан формира постулатът, че истинската творба, трябва да се развие в мисловното пространство, като обща мисловна конструкция създадена между автор и зрител. Това е и есенциалната постановка на художествената творба, като теоретично построение, т.е. концепция.

Разгледано е развитието на тенденцията от движението ДАДА, групата Зеро и движението *Флукус*. Както и конкретни автори като Марсел Дюшан, Ив Клайн, Гюнтер Юкер, Арман, Джоузеф Кошут, Кристо и др. Акцентира се върху инвайермента, инсталационните форми, концептуалните стратегии и различните форми на художествени намеси в средата.

Технологичната тенденция се развива в посока на експеримент с новите медии и технологии. Произведенията са по своята същност концептуални и търсенията на художниците са насочени към експеримент със светлина, движение, звук и новите технологии, като средство за създаване на нови форми на въздействие върху зрителя.

Приведени са примери на автори като Брус Науман, Олафур Елиасон, Наум Габо, Александер Калдер, Жан Тингели, Тео Янсен и др.

4. Аспекти на приложение на дигиталните технологии в обучението по изкуство

Разгледани са основни фактори за възникване и развитие на информационното общество, свързани с нарастването и натрупването на огромна информационна база, и използването ѝ в човешката дейност и създаването на информационно-комуникационна инфраструктура. Дигиталните технологии са разгледани през призмата на дидактическо средство в процеса на обучение по изкуство. Представени са тенденциите за активно използване на компютри, таблети и PDA устройства. Остава предизвикателството за ефективно включване в образователния процес на цялото многообразие от възможности и средства за достъп до информация, както в рамките на образователните институции, така и подготовка на адекватни за училищата по изкуствата електронни помагала и учебни пособия. Представено е преимущество на „дигиталните технологии, които позволяват на учениците по-лесно да създават изкуство, което могат да публикуват и споделят“ (Herron 2013).

Дидактически методи в контекста на дигиталните технологии

Изграден е паралел между дидактическите теории **Конструктивизъм**¹ (*учене чрез откриване*) (Дюрке 2001) и **Конективизъм**, повлиявани от новите технологии (Siemens 2005).

Приложение на дигиталните технологии в дидактическия процес на обучение в художественото образование

Представени са възможности за използване на дигиталните технологии, като технически средства в процеса на обучение, като **презентационна техника** (мултимедийни проектори, интерактивната дъска, телевизионните монитори). Като **работна техника** (компютърните конфигурации, лаптопи, таблети и смартфони). Представено е проучване на използването на дигиталните технологии в училищата по изкуствата в България и приложението им в специалности като „Рекламна графика“ за изучаване на програми за графична обработка, както и генериране на изображения и в специалностите „Полиграфия“, „Фотография“, „Компютърна графика“ и „Компютърна анимация“, „Интериорен дизайн“, „Художествена дърворезба“ и „Художествена керамика“.

¹ Понятието е свързано с психологията и теорията на ученето. Не се има предвид модерното течение в изкуството „конструктивизъм“.

II ГЛАВА. Изследователска част. Формиране на методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми

1. Дизайн на изследването

1.1. Типология на изследването

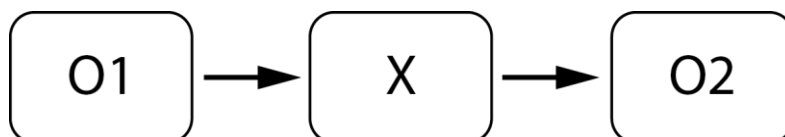
Според типологията на изследването то бива: *Приложно изследване* - от гледна точка на наукознанието, тъй като е следвана определена практическа цел. Според социалните науки, то е *експериментално* и *полево-теренно изследване*. Тъй като авторът е пряк участник „на терен“ в процеса на реализация, съответно са приложени качествени методи за изследване на поведението на учениците в естествени условия, то може да бъде определено като „*Качествен експеримент*“.

1.2. Контингент. Формиране на извадка

Изследваните лица са 277 ученици от IX, X и XI клас в 11 училища по изкуствата и културата, под методическото ръководство на Министерството на културата. Представени са различните методи на формиране на извадка в зависимост от целите на различните етапи на изследването.

Дизайн на изследване

Схема 2. Дизайн на педагогически експеримент



Елементи:

O1 – установяване на входящо ниво на експериментална група участници посредством прилагане на инструменти за входяща диагностика

X – провеждане на манипулация на експерименталната група (реализиране на учебен модул)

O2 – установяване на изходящо ниво на участниците в експерименталната група посредством прилагане на инструменти за изходяща диагностика

Сравняването на резултатите от входяща (O1) и изходяща диагностика (O2) на експерименталната група са достатъчни за определяне ефективността на прилаганата манипулация (X). В този дизайн на изследването се използва само експериментална група участници без да е необходима контролна група.

1.3. Използвани методи

Методи за получаване на данни

За събиране на данни за формиране на работна хипотеза и изпробване на диагностични инструменти са използвани методи за получаване на **документални данни, методи на базата на езиковата комуникация (групова дискусия и интервю), наблюдение.**

Интервюто е прилагано във втората част на дисертационното изследване за добиване на данни за ориентиране в контекста на изследването, формиране на хипотези и конкретизиране на дизайна на изследването. Интервюто е свободно, нестандартизирано, устно. **Груповата дискусия** е използвана при провеждане на педагогическия експеримент, тъй като дава възможност на всеки участник „не само да изкаже, но и да обоснове своето мнение, да се съгласи или да не се съгласи с мнението на другите“ (Бижков, Краевски 2007: 384). **Наблюдението** е прилагано още във втората част на дисертационното изследване. Данните (от протоколи за наблюдение) се използват за проучване и описание на спецификата на средата и ориентиране в контекста на изследването. Наблюдението е **активно, участващо наблюдение**, планирано и целенасочено, при което авторът извършва активно, непосредствено наблюдение на обектите, процесите и резултатите.

Анкетирането е основен метод в настоящото педагогическо изследване. Изследователят е съставил **2 въпросника**, съответно за входяща и изходяща диагностика, оптимизирани след първата апробация на учебния модул. Въпросите са от отворен и затворен тип и целят да се определи нивото на информираност и теоретичната подготовка на учениците по отношение на новите форми в съвременното изкуство и да определят отношението и индивидуалното мнение на учениците към пространствените художествени форми и личната им мотивация за използване на тези форми в творчеството им.

Методи за анализ на данни и оценка на резултатите

Анализът на получените резултати от прилагането на методите на изследване е извършен на база комбиниране на качествени и количествени методи. Получената от качествените изследвания информация се събира, подрежда, подготвя и подлага на количествен анализ. Търси се получаване и обработване на количествени показатели и тяхното представяне в текстове, графичен и табличен вид.

Използвани са качествени методи за анализ, като феноменологичен и херменевтичен, които предоставят по-дълбочинно и обхватно изследване на проблема, разкриване на причините за наблюдаваното състояние, основните характеристики, които го определят, както и основни тенденции за неговото развитие.

1.4. Критерии за оценка

За да бъде оценено настоящето дисертационно изследване, което по своята същност може да бъде определено като приложно изследване, се прилагат следните критерии: Теоретическа и практическа значимост; Актуалност; Възможности за внедряване и Принос за педагогическата наука.

Критерии и показатели

Представени са критериите, измервани с качествени и количествени показатели. В съдържателен план се определят три основни критерия, формирани на базата на целите на методическата система. Критериите са декомпозирани в съответните показатели, за да бъдат по-лесно измерени. Критериите са обединени в оценката на три основни звена: знания, умения и нагласи. Формулираните критерии и съответните им показатели са изградени съобразно целите на разработваната от докторанта методическа система, в съответствие с възможностите и желанието на учениците за разбиране и прилагане на пространствените художествени форми.

2. Концепция и формиране на методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми

2.1. Наблюдение на средата и контекст на провеждане на изследването

Предварителното теренно проучване включва Наблюдение на средата и интервюта.

За определяне на контекста на настоящия експеримент, авторът прилага комплексен подход за анализ от една страна на съществуващи пространствени художествени форми, ситуирани в природна и градска среда и от друга обучението по отношение на съответните форми в училищата по изкуствата. В периода юли 2009 - май 2010 г. са наблюдавани, заснети и анализирани пространствени художествени форми в гр. София, гр. Пловдив, гр. Велико Търново, гр. Габрово, гр. Троян, гр. Калофер, с. Петревене, с. Бистрица и други.

Наблюдаваните обекти са условно разграничени в 3 групи, представени с анализ на тенденции и произведения. **Първата група пленерни скулптури**

включва в себе си скулптури, пластики и други обекти, които са веществен резултат от проведени арт пленери и симпозиуми. **Втората група** (*градска скулптура*) - паметници на исторически значими личности, създадени с най-обща цел съхраняване на народната памет, произведения с цел естетизация на градската среда, често заложени в архитектурното планиране на средата. **Третата група** *временни художествени намеси в градската среда*. Те се характеризират с огромно многообразие на изразни форми и материали, тъй като не са обременени от необходимост за дълготрайност и оправдаване на определени обществени очаквания. Творците търсят свобода на изразяване, чрез отправяне на провокации по актуални теми и наболели социални проблеми или просто хитроумни закачки със средата.

Интервюта

В периода април 2010 г. - май 2011 г. са извършени посещения на 5 училища по изкуствата: НГПИД „Акад. Дечко Узунов“ гр. Казанлък; НГПИ „Свети Лука“ гр. София; НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна; НГПИ „Проф. В. Колев“ гр. Троян и ПГ по каменообработване с. Кунино. Чрез интервюта са изследвани насоки и сондиране на отношението на директори и учители в художественото образование към осъвременяването на учебното съдържание и ползваните методи, важността на отстояване на авторската позиция на учениците и готовността за промяна на използваните педагогически методи и внедряването на дигитални технологии в помощ на образователния процес.

Обобщените изводи от интервюта показват, че: Отношението към изкуството остава в по-голяма степен на формално ниво и се пренебрегва концептуалната му страна; Учениците нямат възможност в учебно време да се запознаят практически и да експериментират с различни средства на съвременните пространствено художествени форми; Времевия фактор се явява лимитиращ по отношение на включване във формалната подготовка на учениците на теми извън рутинно установените; Липсват разработени практики за регулярно представяне на учениците в публична среда. Директорите на посетените училища биха подкрепили експеримент, насочен към осъвременяване на съдържанието и методите на преподаване на съвременни художествени форми. На базата на тяхната готовност за сътрудничество е планирано провеждането на педагогическия експеримент.

Проведени са интервюта в периода май - август 2011 г. с проф. д-р Орлин Дворянов и д-р Добрин Атанасов относно техни наблюдения над входящото ниво на подготовка на студенти в специалност „Изобразително изкуство“ към ФНПП, СУ „Св. Кл. Охридски“. Въз основа на обобщените изводи от интервю-

тата бе установена остра необходимост от изграждане на цялостна методическа система за обучение в сферата на съвременните художествени форми, насърчване на авторството и изявата на учениците.

Изведени са някои важни дидактически проблеми, свързани с обучението в областта на модерното и съвременното изкуство като: Общата нагласа сред учители и ученици е за недооценяване и пренебрегване на ролята на новите художествени форми и практики в съвременния художествен контекст; Липса на глобална визия върху развитието на изкуството в през двадесети век; Липса на подготовка, опит и визуална грамотност за разбиране и разчитане на съвременни художествени произведения; Пасивна позиция при разглеждане на художествено произведение, свързана с нежелание за полагане на мисловно усилие за възприемането му на концептуално ниво; Не се наблюдава нагласа в учениците да заемат авторска позиция и да я представят пред публика; Липса на желание у ученици за самостоятелно търсене на информация относно изразните форми, свързани с модерното и съвременното изкуство; Липса на практически опит у учениците в областта на новите изразни художествени форми; Липса на обособено време в учебната програма за теоретично и практическо обучение в областта на новите форми в модерното и съвременното изкуство; Непълноценно използване на дигиталните технологии в образователния процес.

2.2. Концепция за формиране на теоретичен модел на методическата система

В следствие на извършените предварителни теоретични и практически проучвания и посочените изводи е установена нужда от допълване на учебното съдържание и актуализиране на използваните методи. С цел компенсирание на изброените празноти и липси в образователната система, авторът предлага изграждане на теоретичен модел на модулна методическа система за обучение в областта на модерното и съвременното изкуство. Методическата система е с обхват на приложение в училищата по изкуствата към Министерство на културата на РБ и възможно приложение на част от модулите на системата в профилираното обучение по изобразително изкуство в средните общообразователни училища.

Представена е изградената от докторанта Методическа система, съставена от десет тематично различни учебни модули. Във всеки модул е включен учебен материал, с овладяването на който се цели: да се развива в ученика разбирането за нови изразни форми характерни за съвременното и модерното изкуство; да развие творческите способности на учениците; да развие усещането им за

пространство, движение и пластично изграждане на формата. Обстойно са посочени очакваните резултати от обучението и методическа разработка на учебен модул.

3. Описание на външните параметри на системата, на която е базирано изследването

3.1. Общо описание на методическа система „Паралелни стъпки, паралелни пространства“. Обстойно са представени цели, задачи, организация и провеждане в периода 2011 - 2016 г. на 10 учебни модула.

3.2. Теоретико-практически учебни модули, включени в методическа система „Паралелни стъпки, паралелни пространства“

Десетте учебни модула обхващат запознаване с основни художествени практики и принципи за публично представяне на художествени произведения в следните сфери:

- Модул ВЪВЕДЕНИЕ В МОДЕРНОТО И СЪВРЕМЕННОТО ИЗКУСТВО
- Модул ЛЕНДАРТ
- Модул УЛИЧНИ ИЗКУСТВА
- Модул ХУДОЖЕСТВЕНИ ИНСТАЛАЦИИ И КОНСТРУКЦИИ
- Модул ИНТЕРАКТИВНО ИЗКУСТВО
- Модул СВЕТЛИННО И КИНЕТИЧНО ИЗКУСТВО
- Модул ДИГИТАЛНА ФОТОГРАФИЯ
- Модул ВИДЕО АРТ
- Модул ПЪРФОРМАНС
- Модул ХУДОЖЕСТВЕН КОНТЕКСТ

3.3. Структура на теоретико-практически учебен модул

Описана е структурата на всеки учебен модул, изградена от две равнища на подготовка: **Равнище 1: Теоретична подготовка** – теоретична и визуална информация относно: историята, теорията и практиката на модерното и съвременното изкуство; мястото и ролята на изкуството и на артиста в съвременното общество; основните принципи за реализация на изкуството и за формиране на художествения контекст; учениците придобиват базова теоретична и визуална информация за съответната художествена форма.

Равнище 2: Практическа подготовка, което надгражда теоретичната подготовка придобита в *Равнище 1* с прилагане на практика на получените в предходното равнище теоретични знания. Равнището предполага преминаване през цялостния процес на създаване и реализация на художествено произведение - от генериране на художествени идеи и тяхната материална реализация, до публично представяне и промотиране на създадения художествения продукт.

3.4. Кратко описание на теоретико-практически учебни модули, включени в Методическа система за обучение по съвременно изкуство „Паралелни стъпки, паралелни пространства“².

В тази точка са описани в резюме всички модули включени в настоящето изследване.

4. Обхват на изследването, обща пространствено-времева рамка на експеримента

4.1. Обхват на изследването

Експериментът е съставен от 24 реализации на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“, част от системата „Паралелни стъпки, паралелни пространства“, в 11 училища по изкуствата в България. Авторът участва активно в създаването на цялостната методическа система. Учебният модул „Художествени инсталации и конструкции“ е създаден специално за обучение в областта на пространствените художествени форми. Във всички реализации на учебния модул основните дейности са съсредоточени около ползването на новите форми в модерното и съвременното изкуството и в частност за **художествени намеси в пространствена среда**. Дигиталните технологии се изследват в качеството си на помощно дидактическо средство в обучението по изкуство.

² Пълна информация за системата е достъпна на: <<http://ps.alos.bg>> бел. Л.К.

4.2. Пространствено-времева рамка на педагогическия експеримент

Таблица 7. Етапи на провеждане на педагогическото изследване

№	Етап 1	Етап 2	Етап 3	Етап 4
Наименование	Дизайн на експериментален модел и диагностични инструменти	Апробация на експериментален модел и диагностични инструменти	Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти	Практическа реализация на педагогически експеримент (24 реализации на учебния модул)
Период на реализация	Октомври 2009 – Октомври 2011 г.	Ноември 2011 г.	Ноември 2011 – Август 2012 г.	Август 2012 – Септември 2016 г.

ЕТАП 1. Дизайн на експериментален модел и диагностични инструменти включва:

- **Дизайн на експериментален модел** на учебен модул за ученици от IX до XII клас на специализирано средно художествено образование включва подготовка на методическа разработка на урок и на нагледни материали: слайд-презентация; подбор на видеоматериали и снимков материал.
- **Подготовка на диагностичен инструментариум.** Подготовка на въпросниците за входяща и изходяща диагностика, на опорни точки за наблюдение и дискусия, полеви протокол от наблюдението, критерии за оценка и показатели.

ЕТАП 2. Апробация на експериментален модел и на диагностични инструменти с ученици от НГПИ „Тревненска школа“ - гр. Трявна.

ЕТАП 3. Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти

Обработка и анализ на данни и на приложените диагностични инструменти. Формиране на изводи и препоръки. Оптимизиране на използвания инструментариум чрез промяна на въпросниците.

ЕТАП 4. Практическа реализация на педагогически експеримент

Прилагане на разработения учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“ в процеса на обучение на ученици училищата по изкуствата. Провеждане на 24 бр. реализации на учебния модул в 11 училища. Установяване на входно и изходно ниво на подготовка на учениците.

5. Формиране на експериментален модел на методически модул

В настоящата част от дисертационния труд е разгледан обучителният модул „Художествени инсталации и конструкции“ от методическата система „Паралелни стъпки, паралелни пространства“. В модула е застъпена темата за художествено овладяване на пространствената среда чрез художествени инсталационни форми. Акцент на обучението е идеята за използване на самото пространство, като част от художественото произведение и като изразно средство. Провеждането на модула, включва теоретична подготовка в областта на новите форми в модерното и съвременното изкуство и практическа реализация на групово художествено произведение и публичното му представяне.

Таблица 8. Структура на методически модул

Дейност	Методи и подходи	Място на провеждане
Равнище 1. Теоретична част		
Входяща диагностика	Дискусия, въпросник	Класна стая, зала, закрито пространство
Провеждане на лекция – презентация	Изложение, слайд презентация, видео прожекция, демонстрация на снимков материал, дискусия	Класна стая, зала, закрито пространство, оборудвано с презентационна техника
Равнище 2. Практическа част		
Етап 1: Запознаване и създаване на творческа атмосфера	Игрови техники за загаряване и опознаване и за създаване на атмосфера	Класна стая, ателие, зала или на открито
Етап 2: Представяне на цели и задачи	Изложение, презентирание на нагледни материали	Класна стая, ателие, зала
Етап 3: Извеждане на художествена концепция (Генериране на идеи и изготвяне на проекти. Дискутиране на проектите и избор на решение)	Брейнсторминг (мозъчна атака), дискусия	Класна стая, ателие, зала
Етап 4: Организация и начало на работен процес (Разделяне на работни групи. Подготовка на обекти и/или изработване на конструкции и/или компоненти на произведението.)	Практическа работа на терен. Работа по групи	На открито, на локацията за експониране на произведението. В ателие - при влошени атмосферни условия

Етап 5: Композиране и ситуиране на художествената инсталация в пространствена среда	Практическа работа на терен	На локацията за експониране на произведенията
Етап 6: Публично откриване и представяне на създаденото художествено/и произведение/я	Публично презентиране, Дискусия	На локацията за експониране на произведенията
Изходяща диагностика за Равнище 1 и Равнище 2.		
Получаване на обратна връзка	Групово интервю, дискусия, анкетиране	В класна стая, зала или на открито

Изложеният материал в *Равнище 1. Теоретична част* е подбран да предоставя необходимия минимум от информация, достатъчна на участниците да обхванат основните понятия на разглежданата тема.

Таблица 9. Сценарии на урок на модул Художествено овладяване на пространството. (*Равнище 1.*)

Дейност	Цели	Методи	Очаквани резултати
Входяща диагностика	Проверка на входното равнище на информираност, нагласите и очакванията на участниците	Дискусия	Установено входното равнище на информираност, нагласите и очакванията на участниците
Провеждане на лекция – презентация. Тема: Художествени обекти, инсталации и конструкции (художествено овладяване на пространството)	Запознаване с различни типове инсталационни форми и художествени практики за овладяване на пространството. Натрупване на теоретична, фактологична и визуална информация	Изложение, слайд презентация, видео проекция, дискусия	Знания: Участниците трябва да знаят: - основни типове инсталационни форми и художествени практики за овладяване на пространството; - основни произведения и художници, които работят в тази област на изкуството. Умения: Участниците трябва да умеят: - да боравят с терминологията и да могат да отговорят на базови въпроси относно основни концепции и практики в тази област на изкуството; - да посочат основни представители и произведения в сферата; - да могат да идентифицират произведенията от съответната област

Пълният потенциал на модула се постига, чрез надграждане с *Равнище 2. Практическа част*, в която чрез практически дейности учениците могат да навлязат в дълбочина и да вникнат в принципите на изграждане на концептуални произведения, чрез инсталационни форми.

Обстойно са представени дейностите в *Равнище 2* условно могат да бъдат комбинирани и обособени в отделни етапи.

Таблица 11. Структура на (*Равнище 2*) на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“

Дейност	Цели	Очаквани резултати
Етап 1: Запознаване и създаване на творческа атмосфера	<ul style="list-style-type: none"> - Създаване на положителни нагласи към дейността. - Постепенно въвеждане в практическата работа 	Предразполагане на участниците към креативна и ползотворна работа
Етап 2: Представяне на цели и задачи	<ul style="list-style-type: none"> - Участниците да се запознаят с основни принципи на художествени интервенции и овладяване на пространството посредством обекти и конструкции. - Участниците да натрупат практически опит, знания и умения относно подбора, композирането и съчетаването на обекти, създаването на инсталации и изработването на художествени конструкции. - Участниците да развият умения за работа в екип. - Участниците да натрупат опит по отношение на подготовката за представяне пред публика 	Знания: Участниците трябва да знаят:
Етап 3: Извеждане на художествена концепция (Генериране на идеи и изготвяне на проекти. Дискутиране на проектите и избор на решение)		<ul style="list-style-type: none"> - основните принципи на художественото овладяване на пространството, посредством обекти, инсталации и художествени конструкции - основните принципи на създаване на художествени конструкции
Етап 4: Организация и начало на работен процес (Разделяне на работни групи. Подготовка на обекти и/или изработване на конструкции или компоненти на произведението)		Умения: Участниците трябва да умеят да:
Етап 5: Композиране и ситуиране на художествената инсталация в пространствена среда		<ul style="list-style-type: none"> - да подбират и съчетават наличните материали, обекти и конструкции с конкретната работна среда - да боравят с инструменти и помощни средства - да генерират идеи и реализират художествени произведения в областта на инсталационните форми, художествените конструкции и овладяването на пространството - да работят в екип и да поемат отговорност за личния си принос към създаване на общ художествен продукт
Публично представяне на реализираната художествена продукция		<ul style="list-style-type: none"> Участниците да добият добра мотивация за включване в дейностите и завършване на произведенията си. Участниците да добият усещане за завършеност на

	работния процес. Да се представят резултатите от дейностите пред широка публика	
Получаване на обратна връзка	Проучване на оценката на участниците от работата в модула	Придобиване на информация относно силните и слабите страни на обучението. Добиване на данни за придобитите и развити знания, умения и нагласи у учениците за концептуални произведения и художествени намеси в пространствена среда

6. Дигитални технологии, използвани в реализациите на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“.

Тук са разгледани дигиталните технологии, използвани като дидактическо средство при провеждането на реализациите на учебния модул, залегнал в основата на педагогическия експеримент. Условно са обединени според целта на приложение в няколко основни групи: 1) за презентиране на учебно съдържание; 2) за документиране на работен процес и на резултатите от него; 3) за дигитално репродуциране на художествено произведение и разпространение и постигане на публичност.

Таблица 12. Дигитални технологии, използвани в учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“

Дейност	Методи и подходи	Дигитални технологии и ресурси
Равнище 1. Теоретична част		
Входяща диагностика	Дискусия, анкетиране	Не са използвани дигитални технологии. (Използвани са хартиени въпросници. Възможно е при налична технологична база да се прилага он-лайн попълване на въпросници, с използване на таблети)
Провеждане на лекция – презентация	Изложение, слайд презентация, видео прожекция, демонстрация на снимков материал, дискусия	PowerPoint Слайд презентация, колекция снимки и видео клипове на отбрани произведения, виртуални панорами на избрани произведения
Равнище 2. Практическа част		

Етап 1: Запознаване и създаване на творческа атмосфера.	Игрови техники за загряване и опознаване и създаване на атмосфера	Не са използвани (<i>Препоръчително е да не се използват никакви електронни устройства, тъй като се насърчава личния контакт „лице в лице“</i>)
Етап 2: Представяне на цели и задачи	Изложение, презентирание на нагледни материали	мултимедиен проектор, лаптоп, уеб-базирани ресурси (извършване на оглед на локация чрез Googlemaps)
Етап 3: Извеждане на художествена концепция (Генериране на идеи и изготвяне на проекти. Дискутиране на проектите и избор на решение)	Брейнсторминг (мозъчна атака), дискусия	1) По време на брейнсторминга не са използвани. (<i>Препоръчително е да не се използват никакви електронни устройства, за да не намаляват концентрацията на участниците</i>) 2) При дискутиране на проектите и избор на решение се използва презентационна техника и уеб-базирани ресурси
Етап 4: Организация и начало на работен процес (Разделяне на работни групи. Подготовка на обекти и/или изработване на конструкции и/или компоненти на произведението)	Практическа работа на терен. Работа по групи	Фото и видео-техника за заснемане на работния процес (дигитален фотоапарат, таблет, смартфон. Използването на смартфон дава възможност за заснемане и споделяне на снимки в реално време в социалните мрежи. Привличат се публики още по време на работния процес
Етап 5: Композиране и ситуиране на художествената инсталация в пространствена среда	Практическа работа на терен	фото и видео-техника за заснемане на работния процес (дигитален фотоапарат, таблет, смартфон)
Етап 6: Публично откриване и представяне на създаденото художествено/и произведение/я	Публично презентирание, Дискусия	Фото и видео-техника за заснемане на работния процес (дигитален фотоапарат, таблет, смартфон) Презентационна техника за прожектиране на кадри от работния процес, снимки и видеа. В някои случаи - озвучителна техника
Изходяща диагностика за Равнище 1 и Равнище 2.		
Получаване на обратна връзка	Групово интервю, дискусия, анкетиране	Не са използвани

Използваните дигитални технически средства за презентирание на учебно съдържание са мултимедиен проектор, лаптоп и/или таблет, а за документиране на работен процес са дигитален фотоапарат, таблет и смартфон. За дигитално репродуциране на художествено произведение и разпространение и постигане на публичност са създадени и използвани: **360° виртуални панорамни разходки** на произведенията от всяка реализация на учебния модул; **Фотографии** на творческия процес и на готовите произведения. **Видео клипове** на базата на

заснетия по време на процеса на работа и на завършеното художествено произведение видеоматериал. Поддържа се Ютуб (Youtube) канал където се качват и споделят видеа от изминали реализации на учебния модул.

Описано е използването на дигитални канали за разпространение на информацията и създадените продукти, като: собствен профил в социални мрежи Facebook, Twiter, Youtube, Google+ и др.; интернет страницата ЦНОКД Алос *www.alos.bg*, страницата на Методическата платформа „Паралели стъпки, паралелни пространства“ *www.ps.alos.bg* и в интернет страниците на повечето училища, в които се реализира учебния модул, страниците на местни власти, медии и партньорски организации.

7. Диагностични инструменти и процедури за набиране на качествени и количествени данни

В тази точка е описана диагностиката на резултатите от теоретичната и практическата подготовка на учениците. **За набиране на качествени и количествени данни и диагностика на резултатите от теоретичната и практическата подготовка на учениците са използвани методите *анкетирание, активно участващо наблюдение, групова дискусия.***

Диагностичен метод АНКЕТИРАНЕ

С цел тестване на първоначално създадения модел на учебен модул са създадени два въпросника, съответно за входяща и изходяща диагностика, на принципа на анкетната карта. Те са използвани във втория етап на реализация на педагогическото изследване. *Етап 2. Аprobация на експериментален модел и на диагностични инструменти* (виж Таблица 7. Етапи на провеждане на педагогическото изследване) при реализиране на методическия модул в НГПИ „Тревненска школа“ през Ноември 2011 г. Чрез тях се определят основно теоретичните знания на учениците в областта, нагласата им за използване на съвременни форми на изкуство в личното им творчество и ориентацията им за бъдещо професионално развитие. Основната диагностична цел на въпросниците, както и на *Етап 2* на педагогическото изследване е насочена към добиване на данни, които да дадат възможност за оптимизиране на хипотезата на настоящия дисертационен труд и на параметрите на педагогическия експеримент.

В резултат от проведените в *Етап 2* първоначални въпросници (*въпросник 1.1.* и *въпросник 1.2.*) е установена нужда от допълване и конкретизиране на въпросниците, използвани като диагностични инструменти в *Етап 4*. За да се провери ефективността на експеримента въпросниците са прилагани за устано-

вяване на теоретичната подготовка на учениците преди и след провеждането му.

Диагностичен метод НАБЛЮДЕНИЕ

Активно, участващо наблюдение е широко застъпен метод в настоящото изследване по време на *Етап 2. Аprobация на експериментален модел и на диагностични инструменти* и *Етап 4. Практическа реализация на педагогически експеримент*. Неговата роля е да допълва и пояснява получените от анализа на въпросниците резултати, което създава условия за по-пълна и което е по-важно по-обективна диагностика. Описани са опорни точки за наблюдението на поведението и състоянието на учениците в двете равнища на учебния модул и е визуализирана структурата на протокола от наблюдение.

Диагностичен метод ГРУПОВА ДИСКУСИЯ

Описана е груповата дискусия като метод широко използван при провеждане на експеримента. Провеждането на групови дискусии е благоприятствано и поради използването на уъркшопа, като форма на работа, а именно едновременна групово работна на ученици по зададен проблем. Анализът на резултатите от въпросниците, наблюденията и дискусиите води до формиране на три типа изводи и препоръки, фокусирани в следните сфери: 1) методически изводи, насочени към оптимизиране на структурата и последователността на етапите на методическия модел на учебния модул; 2) методически изводи, насочени към оптимизиране на ползваните диагностични инструменти - въпросници, опорни точки за наблюдение и насочващи въпроси за групово дискусия; 3) практико-приложни изводи, насочени към промяна и допълване на учебното съдържание и използваните методи и оптимизиране на технологичния учебно-творчески процес.

III. ГЛАВА. Реализация на педагогическия експеримент, анализ и оценка на резултатите. Провеждане на аргументи и качествена проверка на хипотезата.

1. Аprobация и адаптация на методически модел за обучение в сферата на пространствените художествени форми

В настоящата глава са представени етапите, които формират експерименталната част на изследването, а именно *Етап 2, Етап 3* и *Етап 4*, от реализацията на педагогическото изследване, посочени в *Таблица 13*. Специално внима-

ние е отделено на апробацията на съставения експериментален модел на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“ реализиран в *Етап 2. Апробация на експериментален модел и на диагностични инструменти*, както и на извлечените изводи и препоръки за оптимизиране на използваните диагностични инструменти в *Етап 3. Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти*.

Таблица 13. Експериментална част на педагогическо изследване

Етапи на педагогически експеримент			
Етап 1	Етап 2	Етап 3	Етап 4
Дизайн на експериментален модел и диагностични инструменти	Апробация на експериментален модел и на диагностични инструменти	Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти	Практическа реализация на педагогически експеримент

Извършените в *ЕТАП 4. Практическа реализация на педагогически експеримент* двадесет и четири реализации на учебния модул са групирани в четири основни типа, представящи и обобщаващи начините на протичане на всеки един отделен случай.

1.1 Апробация на експериментален модел и на диагностични инструменти

Описани са организационните параметри на апробацията на методическия модул, извършена чрез включването му в процеса на обучение на ученици от XI и XII клас в НГПИ „Тревненска школа“ - гр. Трявна в периода 14-ти и 15-ти ноември 2011 г. Проведена е входяща и изходяща диагностика с въпросници и наблюдение с групова дискусия. Направена е апробация на изследователския инструментариум и неговото съответствие със заложените цели и хипотеза. Анализът на събраните данни от апробацията и извършените изводи повлияват на дизайна на експерименталния модел, като той е усъвършенстван в *Етап 3. Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти*.

1.2 Анализ на данни, изводи и оптимизиране на диагностични инструменти

Тук са представени анализът и оптимизирането на диагностичните инструменти в посока конкретизиране на въпросите с цел подобряване на честотата, подробността, честността и свободата на отговорите.

2. Реализация на методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми

2.1. Външни параметри на реализациите на учебния модул, включени в състава на изследването

В настоящата точка са описани процесът и протичането на всички 24 реализации на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“, извършени в ЕТАП 4. Практическа реализация на педагогически експеримент в периода 2012-2016 година.

Таблица 14. Хронологично представяне на реализации на учебния модул „Художествени инсталации и конструкции“

№	Название на реализация	Училище	Брой участници
1	Пет към пет – памет и преход	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	7
2	Разплитане – заплитане	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	12
3	Мрежа на сетивата	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	11
4	Троянски кон	НГПИ „Свети Лука“, гр. София	19
5	Арт инвитро в градска среда	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	11
6	Нощ на музеите и галериите Пловдив 2013	НХГ „Цанко Лавренов“, Пловдив; Национална гимназия за сценични и екранни изкуства гр. Пловдив	9
7	реСтарт	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	8
8	То все пак се върти	НГПИ „Свети Лука“, гр. София	12
9	Сектор арт	Национална гимназия за полиграфия и фотография, гр. София	8
10	Арт Ветрило	НУИ „Добри Христов“, гр. Варна	8
11	По посока на произхода	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	9
12	Риби Риби	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	12
13	Нашенци	НГПИД „Акад. Дечко Узунов“, гр. Казанлък	10
14	Светлината е живот	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	12
15	Калейдоскоп	НУИ „Проф. Веселин Стоянов“, гр. Русе	12
16	Плаващ образ	НХГ „Димитър Добрович“, гр. Сливен	8
17	Мост на светлината	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	10
18	Други практики	НУИ „Проф. Веселин Стоянов“, гр. Русе	17
19	Гостенчета	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	15
20	Арт актив	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	13
21	Нашарени баири	ПГПИ, гр. Смолян	11
22	Шипченска епопея	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	8
23	По вода	НУИ „Проф. Веселин Стоянов“, гр. Русе	15
24	Произходът на щастието	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	20

2.2. Описание и анализ на организацията и протичането на реализациите на учебен модул „Художествени инсталации и конструкции“

Настоящата точка представя организацията и протичането на вече разгледаните реализации на учебния модул. Основните опорни моменти са насочени към проследяване на влиянието на учебната работа върху експерименталните групи, промяната в поведението и развитието на уменията и нагласите на участниците. Представените данни са добити посредством водено от докторанта участващо наблюдение върху поведението на учениците, резултатите от което са съответно обобщени по експериментални групи.

Описанието представя обобщени преките наблюдения към участниците в изследването в контекста на **четирите основни типа реализации**:

1. Тип „Сборни групи *Дарби*“ - реализации със смесени групи ученици, представители на различни училища, извършени по повод „Програма на мерките за закрила на деца с изявени дарби“ на Министерски съвет.

2. Тип „Учебно време“ - реализации проведени в учебно време в училище, с организационната подкрепа на директори и преподаватели.

3. Тип „Учебно-творчески практики“ - реализации, проведени в рамките на учебно-творческите практики на учениците.

4. Тип „Събитийни“ - реализации, проведени в извънучебно време, извършени специално за участие в различни културни форуми и събития.

Таблица 15. Групиране на реализациите по *Типове*

№	Тип реализация	Название на реализацията (№, месец/година)	Училище	Бр. ученици	Прилагани диагностични инструменти
1	Сборни групи Дарби	Пет към пет – памет и преход (№1, 8/2012)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна и сборна група от други училища	7	Наблюдение, дискусия, въпросници
2		Арт инвентро в градска среда (№5, 8/2013)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна и сборна група от други училища	11	Наблюдение, дискусия, въпросници
3		По посока на произхода (№11, 8/2014)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна и сборна група от други училища	9	Наблюдение, дискусия, въпросници
4		Мост на светлината (№19, 8/2015)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна и сборна група от други училища	10	Наблюдение, дискусия, въпросници
1	Учебно време	Разплитане – заплитане (№2, 11/2012)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	12	Наблюдение, дискусия, въпросници
2		Мрежа на сетивата (№3, 11/2012)	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	11	Наблюдение, дискусия, въпросници

3		Троянски кон (№4, 3/2013)	НГПИ „Свети Лука“, гр. София	19	Наблюдение, дискусия, въпросници
4		То все пак се върти (№8, 11/2013)	НГПИ „Свети Лука“, гр. София	12	Наблюдение, дискусия, въпросници
5		Арт Ветрило (№10, 5/2014)	НУИ „Добри Христов“, гр. Варна	8	Наблюдение, дискусия, въпросници
6		Рибни Рибни (№12, 9/2014)	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	12	Наблюдение, дискусия, въпросници
7		Нашенци (№13, 3/2015)	НГПИД „Акад. Дечко Узунов“, гр. Казанлък	10	Наблюдение, дискусия, въпросници
8		Калейдоскоп (№15, 4/2015)	НУИ „Проф. Веселин Стоянов“, гр. Русе	12	Наблюдение, дискусия, въпросници
9		Гостенчета (№19, 9/2015)	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	15	Наблюдение, дискусия, въпросници
10		Нашарени баири (№21, 6/2016)	Професионална гимназия за приложни изкуства – гр. Смолян	11	Наблюдение, дискусия, въпросници
11		Произходът на щастие-то (№24, 9/2016)	НГПИ „Проф. Венко Колев“, гр. Троян	20	Наблюдение, дискусия, въпросници
16	Учебно-творчески практики	Светлината е живот (№14, 4/2015)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	12	Наблюдение, дискусия, въпросници
17		Други практики (№18, 9/2015)	НУИ „Проф. Веселин Стоянов“, гр. Русе	17	Наблюдение, дискусия, въпросници
18		Арт актив (№20, 4/2016)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	13	Наблюдение, дискусия, въпросници
19		По вода (№23, 9/2016)	НУИ „Проф. Веселин Стоянов“, гр. Русе	15	Наблюдение, дискусия, въпросници
20	Събитийни	Нощ на музеите и галериите Пловдив (№6, 8/2013)	НХГ „Цанко Лавренов“ – Пловдив; Национална гимназия за сценични и екранни изкуства – Пловдив	9	Наблюдение, дискусия
21		реСтарт (№7, 9/2013)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	8	Наблюдение, дискусия
22		Сектор арт (№9, 6/2014)	Национална гимназия за полиграфия и фотография – гр. София	8	Наблюдение, дискусия
23		Плаващ образ (№16, 6/2015)	НХГ „Димитър Добрович“, гр. Сливен	8	Наблюдение, дискусия
24		Шипченска епопея (№22, 8/2016)	НГПИ „Тревненска школа“, гр. Трявна	8	Наблюдение, дискусия

Акцентирано е на специфичните за всеки *тип реализации* особени белези, моменти и динамика на групата, с което са изведени основни изводи от анализа на протичането на реализациите на учебните модули, представени общо за *типовете реализации* на учебния модул. Такива са:

Изводи за тип реализации „Сборни групи Дарби“

Участниците и в 4-те реализации са специално селектирани стипендианти на „Програма на мерките за закрила на деца с изявени дарби“, което ги поставя в по-висока стартова позиция спрямо участниците в останалите типове реализации. Предвид, че знанията и уменията на участниците в този тип реализации са със сходно високо ниво, добрият им растеж се дължи на по-голямата продължителност на учебния модул и съответно наличието на повече време за практикуване. Високата им първоначална нагласа и желание за участие все пак още се покачва в края на учебния модул, където 65% заявяват, че биха използвали пространствени художествени форми в личното си творчество.

Изводи за тип реализации „Учебно време“

Наблюденията върху 11-те реализации, проведени в учебно време в училище, дават ценна информация за стриктното изпълнение на създадения теоретичен учебен модел и за ефектът от него. Нивото на знания и умения на участниците е изключително разнообразно, което дава добра основа да се тестват различни подходи и методи при работа с тях, в зависимост от нуждите и реакциите им. Стимулиране на активността при дискусия се постига с разнообразяване на използваните методи и въвличането в брейнсторминг чрез личен пример. Поради слабата начална сръчност и умения за работа с инструменти и нови материали се прилага разделяне на малки групи и двукратна демонстрация на работния процес с последващи консултации. Тези мерки водят до бързо преодоляване на несигурността на участниците. Отношението и нагласата на участниците се променят във възходяща посока. Над 45% от тях активно канят гости и участват в оповестяване на финалното събитие. В сравнение с официалните откривания в предходния тип реализации, тук участниците се чувстват по-свободни, сред познати публики. Около 30% от учениците са променили предпочитанията си и биха използвани пространствените художествени форми в личното си творчество.

Изводи за тип реализации „Учебно-творчески практики“

Основната отличителна черта на този тип реализации - едновременното им провеждане с останалите учебни модули от методическата система и дългосрочното им реализиране в последователни учебни години има своите предимства: участниците, които сега наблюдават по-големите си съученици, догодина са на тяхното място в следващия учебен модул. Обобщените резултати за знанията и уменията на участниците през първата година са много по-слаби от

средните резултати на учениците в останалите типове реализации. Докато резултатите на следващите ученици през втората година, които от наблюдатели, на следващата година се превръщат в участници - са почти удвоени. Мащабната тържествена публична изява има своя принос към повишаването на мотивацията и нагласата на учениците. Наблюдава се засилено вълнение на участниците, гордост от авторския принос и мотивация за реализиране на последващи самостоятелни или групови публични изяви. Нагласата за използване на пространствените художествени форми в личното творчество е висока.

Изводи за тип „Събитийни реализации“

Реализациите, проведени в извънучебно време, извършени специално за участие в различни културни форуми и събития протичат с частично следване на теоретичния модел на учебния модул. Съобразяването с целите и регламента на културните форуми има превес над учебно-образователните цели на модула. Липсата на *Равнище 1. Теоретична част* води до относително слаби промени в знанията на учениците. Наблюдава се осмисляне на принципите на концептуалните произведения и художествени намеси в пространствената среда само чрез практика. Публичните откривания и представяния на резултатите са подкрепени от организационните платформи на форумите, в които участват, което пряко води до по-голям обществен отзвук и повишаване на мотивацията на участниците и нагласата им за публична изява в полето на новите форми в изкуството.

Дигиталните технологии са използвани като дидактическо средство в обучението, което категорично повишава ефективността на учебния процес, особено с презентирането на собствена дигитална визуална продукция (кратки 2-минутни видео клипове и 360-градусови панорамни разходки) от предходни реализации на учебния модул.

2.3. Анализ на данни от диагностични инструменти за входяща диагностика

Представен е анализът на получените данни определящи, предварителната подготовка на учениците и развитието на техните знания, умения и нагласи в областта на пространствените художествени форми, възникнали в следствие на участието им в експеримента. Нивото на предварителната теоретична подготовка е диагностицирано посредством въпросник за входяща диагностика и дискусия. Надграждането на теоретичните знания е установено предимно чрез сравнение на въпросниците за входяща и изходяща диагностика. В изследването са включени 277 ученици, анализирани са усреднени резултати от 19-те експериментални групи от трите типа реализации: тип „сборни групи *Дарби*“, тип

„Учебно време“ и тип „Учебно-творчески практики“. На места са посочени сравнителни анализи на данни, отличаващи определени тенденции в различията между отделните експериментални групи, както и сравнение между различните типове реализации. Прилагани са примери и от проведената от докторанта дискусия с учениците.

Описана е входящата диагностика въз основата на въпросник от 8 въпроса. (Приложение 2. фиг. 91, 92 към дисертационния труд) Представен е анализ на резултатите за всеки въпрос поотделно, подкрепени от диаграми в Приложения към дисертационния труд.

Общите изводи от анализа на данните от въпросника за входяща диагностика са условно обобщени в посока: установяване на различно ниво по отношение на теоретичните си знания и съответно нагласа към художественото овладяване на пространствена среда в учениците участвали и неучаствали в учебния модул; регистрирано разминаване в самооценката на участниците по отношение на притежаването на знания, с техните реални знания;

2.4. Анализ на данни от диагностични инструменти за изходяща диагностика, сравнение на данни от входяща и изходяща диагностика

Описана е изходящата диагностика, извършена посредством въпросник за изходяща диагностика и участващо наблюдение. Чрез сравняване на обобщените входящи резултати, с данните от изходящата диагностика е установено дали има разлики в постиженията на учениците и доколко тези разлики са следствие от експеримента. Представен е анализ на резултатите за всеки въпрос поотделно, подкрепени от диаграми - в Приложения към дисертационния труд.

След анализа и сравнението на резултатите са направени и представени изводи в посока на теоретични знания, практически умения и формирани нагласи на учениците в областта.

Получените изводи са основа за определяне на ефективността на приложения методически модул, на експеримента като цяло и спомагат за доказване на работната хипотеза и за постигане на целите на настоящия труд.

2.5 Критериален анализ на развитието на знанията, уменията и нагласите на учениците от експерименталните групи

За да се определи ефективността на прилагания учебен модул в тази точка е представен анализ на развитието на знанията, уменията и нагласите на учениците по заложените три критерия. Анализът се придържа към изследване на получените от диагностиката резултати по всеки от петте показатели към крите-

риите. За добиване на данни, са използвани диагностичните методи и инструменти: анкетиране (входящи и изходящи въпросници), наблюдение и дискусия. Изследвани чрез наблюдения са 24 експериментални групи в съответно 24 реализации на учебния модул. Резултатите от пълната гама диагностични методи са комбинирани и съотнесени към съответните показатели, приравнени към съответната степен за диференцирана оценка. Обработената информация е систематизирана представена като диаграми - в *Приложения*.

Критерии 1. Усвояване на знания в сферата на новите форми в модерното и съвременното изкуство

Критерият е диференциран в 2 показателя, за които са изведени три степени за оценка: показател „Наличие на базисен обем от знания относно новите форми в съвременното изкуство“ и показател „Разбиране на основните принципи на художествено овладяване на пространството посредством обекти, инсталации и художествени конструкции“.

Критерии 2. Усвояване на умения за прилагане на принципите за художествено овладяване на пространството

Критерият е диференциран на два показателя представени поотделно: 1) Генериране на идеи за концептуални произведения и 2) Изграждане на произведения за художествено овладяване на пространството. Умението на групата да генерира идеи за концептуални произведения се преценява с методите наблюдение, дискусия и анкетиране.

Критерии 3 „Нагласа за прилагане на пространствени художествени форми в личното творчество“

Представени са резултати за показателя за определяне покриването на третия критерии: „Предпочитание към пространствени художествени форми и готовност за прилагането им в личното творчество“.

Като заключение след анализа и сравнението резултатите на учениците са представени следните обобщения и изводи:

- По отношение на критерии 1 „Усвояване на знания в сферата на новите форми в модерното и съвременното изкуство“ растежът на високото ново е по-голям отколкото растежът в средното ниво и е логично обвързан с намаляване на стойностите на ниското ниво. Това се дължи на разликата в качеството на информацията, с която учениците разполагат в началото на учебния модули след края му. На етап входяща диагностика високата самооценка на учениците

не се потвърждава от резултатите от отворените въпроси, докато в края на обучението те имат конкретни и обхватни знания в засегнатата сфера.

- По отношение на Критерии 2. „Усвояване на умения за прилагане на принципите за художествено овладяване на пространството“ се наблюдава покриване и на двата показателя във високите степени. При по-продължителното обучение, както и при повторемост на обученията се постигат много високи резултати, изразяващи се във висока степен на покриване на показателите и в голям растеж на високите нива (наблюдавано главно при тип „Сборни групи Дарби“ и при многократни реализации в едно и също училище). Забелязва се, че умението за генериране на идеи за концептуални произведения и за изграждането им е с най-големи гранични стойности и флукуации при отделните реализации. Това се дължи на влиянието на много разнообразни фактори на средата: предварителната подготовка на учениците, профил на училището, интереси на приятелските и преподавателските кръгове на ученика, изградените му индивидуални отношения и предпочитания към дадена форма на изкуството и други.

- Критерии 3 „Нагласа за прилагане на пространствени художествени форми в личното творчество“ е покрит във високото ниво на показателя му „Предпочитание към пространствени художествени форми и готовност за прилагането им в личното творчество“ с резултатите от всички диагностични методи: анкетиране, наблюдение и дискусия. Линиите на развитие от сравнение на входящо и изходящо ниво еднозначно илюстрират процеса на градация и повишаване на мотивацията на учениците от участието им в учебния модул, както и ефектът на натрупване след всяко следващо участие.

- Забелязва се голям процент на покрилите във високата степен на всички показатели и на трите критерия. Налице е също и голям брой ученици, които са покрили ниското ниво на показателите на етап входяща диагностика и низходяща посока на линията на развитие на ниското ниво. Тези наблюдения предполагат, че учебния модул е повлиял положително върху знанията, уменията и нагласите на учениците, което потвърждава ефективността на създадения от докторанта методически модел.

3. Доказване на хипотезата

Хипотеза

Педагогическият експеримент повлиява положително върху развитието на знанията и уменията на участниците за работа с пространствени художествени форми. За това свидетелстват долуизброените **аргументи** и покриването на следните **показатели**:

Установява се в края на провеждането на учебния модул наличие на висок базисен обем от знания относно новите форми в съвременното изкуство: основни типове инсталационни форми и художествени практики за овладяване на пространството и основни произведения/художници в тази област на изкуството;

Проявеното в началото разминаване между завишената самооценка на участниците относно познанията им в областта на новите оформи на изкуство в края на обучението се балансира, като се наблюдава по-добро покритие между самопреценката им и установените реалните знания.

Регистрира се разбиране на основните принципи на художественото овладяване на пространството посредством обекти, инсталации и художествени конструкции от страна на участниците. Тяхното разбиране и степен на овладяване на теоретични знания проличават най-ясно в практическите дейности по реализацията им (основно в *Равнище 2. Практическа част* на учебния модул). Забелязва се висока активност на участниците в дискусии, инициативност, извеждане и обясняване на общи характеристики и принципи за художествено овладяване на пространствената среда.

Установява се ясно подчертана активност от страна на повечето ученици при генериране на идеи за концептуални произведения. Плахостта на участниците в началото на дискусиите постепенно е преодоляна до степен на самоинициативност и оригиналност на внесените от тяхна страна предложения и задълбоченост при генериране на идеи за концептуални произведения.

Наблюдава се значително възходящо развитие на уменията на изследваните лица за изграждане на произведения за художествено овладяване на пространството. Липсата на силна начална подготовка при боравене с нови инструменти и материали предизвиква нерешителност в първите часова на практическата работа. Стартовата несигурност е компенсирана с демонстрации и упражнения, които в края на обучението водят до по-голяма увереност и сръчност при използването на наличния инструментариум и материали за изграждане на пространствени художествени форми. Учениците проявяват самостоятелност при справяне с конкретната работна задача, без нужда от намеса на водещия, инициативност, креативност и импровизация.

Установеното предпочитание на участниците към пространствени художествени форми и готовност за прилагането им в личното творчество определя положителната нагласа на изследваните лица. В хода на реализация на учебния модул се наблюдава нарастване на увереността на участниците, стремеж

към изява и самостоятелност при работа, инициативност и търсене на нови форми и решения за концептуално овладяване на пространството.

С използването на дигитални технологии като дидактическо средство при реализиране на учебния модул се проследява повишаване на активността на учениците в дискусиите в *Равнище 1 и 2* и повишаване на интереса им към учебното съдържание. Отчита се като успешно използването на собствена дигитална визуална продукция (кратки 2-минутни видеа и 360-градусови панорамни разходки) от предходни реализации на учебния модул, които оказват мотивиращ ефект върху повече от половината участници. В заключение може да се твърди, че използването на дигиталните технологии като дидактическо средство в обучението повишава ефективността на учебния процес.

В експерименталните групи има значима промяна във възходяща посока по отношение на всичките пет показателя за повишаване на знания, умения и нагласа за работа с пространствени художествени форми по време на провеждането на педагогическия експеримент.

След **анализа на изходящото ниво** и сравняване на данните за дейността на участниците в експерименталните групи с входящото им ниво, е установено, че при всички показатели резултатите в изходящото ниво са по-добри в сравнение с данните от входящото ниво. Това предполага, че педагогическия експеримент е повлиял положително и върху знанията, уменията и нагласата на учениците, участвали в него.

- Анализът на резултатите от въпросника за изходяща диагностика и сравнението им с въпросите от входящата диагностика показва, че в края на провеждането на учебния модул нивото на теоретични знания и нагласата на участниците категорично се е повишило в следствие на проведеното обучение.

- Подобна тенденция се установява и от сравнителния анализ на резултатите от проведено от докторанта участващото наблюдение, комбинирано с дискусия. Резултатите на изходящото ниво на участниците са чувствително високи в сравнение с входящото им ниво.

- Като се вземат в предвид тези изводи, може да се предположи, че педагогическият експеримент е повлиял положително върху знанията, уменията и нагласите на учениците в сферата на пространствените художествени форми.

В заключение от описаните резултати може да се твърди, че изводите, формирани след анализа на всички данни от настоящото изследване, потвърждават, че педагогическият експеримент е повлиял положително върху нагласата, степента на теоретичните знания и практически умения за използването на пространствени художествени форми на изследваните лица. Този резултат доказва хипотезата на дисертацията – убедено може да се твърди, *че ако се при-*

ложки методически модел за практическа подготовка в областта на съвременните пространствени художествени форми в комбинация с дигитални технологии в средното художествено образование, това би спомогнало за повишаване на теоретичните знания, художествените умения и нагласата за използването на такива форми в личното творчество на обучаемите.

РЕЗЮМЕ НА ПОЛУЧЕНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

В настоящата точка са представени в обобщен вид получените резултати, изводи и възможностите за развитие и усъвършенстване на експерименталния модел в бъдещи научни изследвания.

Общи резултати

1. Проведен педагогически експеримент по създадени от докторанта дизайн, методика и инструментариум на изследване.

2. Формиран теоретичен модел на методически модул „Художествени инсталации и конструкции“ за обучение в сферата на пространствените художествени форми, с използването на дигитални технологии като дидактическо средство.

3. Разработени са методи и инструменти за диагностика (въпросници и протоколи от наблюдение и дискусия), апробирани, оптимизирани и приложени в педагогическия експеримент.

4. Подготвен, логистично и технически обезпечен и проведен педагогически експеримент. Апробиран методически модул „Художествени инсталации и конструкции“ в 24 реализации с общо 277 ученици от IX, X и XI клас в 11 училища по изкуствата в страната.

5. Доказана ефективност и ефикасност на разработения методически модул.

Специфични резултати

- Проучени са литературни и други източници (български и чуждестранни), свързани с пространствените художествени форми в изкуството и в художественото образование в България.

- Проучени са актуалните световни образователни тенденции

- Проучена е актуалността на темата и поставянето ѝ в българската образователна действителност в контекста на обучението в гимназиален етап в училищата по изкуствата.

- Формиран е експериментален модел на методически модул „Художествени инсталации и конструкции“, въз основа на проучените литературни и други източници.

- Проверена е ефективността и функционалността на създадения методически модул в четири различни от организационна гледна точка типове обучителни ситуации: в учебно време; в учебно-творчески практики; в извънкласни инициативи и в рамките на културни събития.

В обобщение на описаните резултати може да се твърди, че педагогическият експеримент е повлиял положително върху нагласата, степента на теоретичните знания и практически умения за използването на пространствени художествени форми на учениците. Резултатите и изводите, формирани след анализа на всички данни от настоящото изследване потвърждават, че прилагането на методически модел в комбинация с дигитални технологии в средното художествено образование, води до повишаване на теоретичните знания, художествените умения и нагласата за използването на пространствените художествени форми в личното творчество на обучаемите.

ИЗВОДИ

На базата на анализът на резултатите от настоящото дисертационно изследване са изведени и представени някои основни **общи изводи**:

- Необходимо е по-задълбочено и практически ориентирано изучаване на темата за пространствените художествени форми в средното специализирано художествено образование в България.

- Разглежданата тема е подходяща за ученици от гимназиален етап на образование, в училищата по изкуствата с художествен профил, тъй като те имат по-специализирана и подходяща базова подготовка и могат да осмислят концептуалната страна на художественото овладяване на пространствената среда.

- Теоретичното изучаване на пространствените художествени форми (в *Равнище 1*) е предпоставка за разбирането и осмислянето им от страна на учениците и съответно за прилагането/изпълнението им на практика.

- Дейностите в практическата част на учебния модул (в *Равнище 2*) допринасят за овладяване на знания и умения и формиране на положителна нагласа, необходими и достатъчни за прилагане на пространствените художествени форми в творчеството на учениците. Реализирането на учебния модул е повлияло положително върху теоретичната подготовка, знанията, уменията и положителната нагласа на учениците по отношение на съвременните проявления на пространствените художествени форми. Реализираните дейности в рамките на учебния модул насърчават развитието на творческото пространствено мислене и благоприятстват за формиране на отношение на учениците към принципите на художествена намеса в средата.

- Финалното публично представяне на резултатите от реализациите на учебния модул допринасят за повишаването на нагласата на учениците, усеща-

нето за гордост от авторския принос, който имат в общите творби и мотивация за реализиране на последващи самостоятелни или групови публични изяви, чрез съвременни концептуални художествени намеси в средата.

- Използването на дигиталните технологии като дидактическо средство в художественото обучение подобрява концентрацията на учениците, трайността на знанията, стимулира емоционалото възприемане на информацията като основа за критично мислене и повишава ефективността на учебния процес като цяло.

- Разработеният методически модул за обучение в сферата на пространствените художествени форми, като интензивна подготовка, балансирана комбинация от теоретично и практическо равнище е приложим във формалното и неформалното художествено образование и позволява да се постигат много бързи и осезателни учебни резултати.

На базата на резултатите от проведеното педагогическо изследване, могат да се изведат **конкретни изводи**, относно разработения в дисертационния труд експериментален учебен модул.

Покриването в следствие на педагогическия експеримент във висока степен на всичките пет показателя за оценка на критериите доказват, че учебният модел влияе положително върху развитието на знанията, уменията и нагласите по всичките три критерия за оценка, формулирани за целите на изследването (1. Усвояване на знания в сферата на новите форми в модерното и съвременното изкуство, 2. Усвояване на умения за прилагане на принципите за художествено овладяване на пространството; 3. Формиране на нагласа за прилагане на пространствени художествени форми в личното творчество).

Изходното ниво на експерименталните групи е повишено в сравнение с входящото ниво по отношение на теоретични знания, умения и нагласа за прилагане на пространствените художествени форми в творчеството на изследваните лица. Това доказва ефикасността на разработения от докторанта експериментален методически модул.

Направените общи и конкретни изводи демонстрират, че създаденият учебен модел за изучаване на пространствените художествени форми в обучението функционира успешно. Това е предпоставка за прилагането му на практика в средното художествено образование в България.

Препоръки за бъдещи изследвания

В резултат от работата по дисертационния труд бяха открити нови полета за бъдещи научни изследвания, които да допринесат за осъвременяване на художественото образование в средните училища. Следва представяне на препоръки

за бъдещи изследвания, част от които са възникнали в резултат от опита на докторанта при създаването и реализирането на цялостната методическа система за обучение в сферата на модерното и съвременно изкуство „Паралелни стъпки, паралелни пространства“.

- Създаденият методически модул „Художествени инсталации и конструкции“ дава една добра базисна подготовка по отношение на новите форми в изкуството. Той би могъл да се развие в посока надграждане на придобитите знания, уменията и положителната нагласа чрез допълнително теоретико-практическо обучение в сферата на модерното и съвременното изкуство. Интересно е да се изследва въздействието на методическата система за обучение в сферата на модерното и съвременно изкуство в нейната цялост: с обхващане на възможностите и приложенията на нови форми като видеоарт и дигитална фотография, светлинно и кинетично изкуство, енвайърмеънт арт, пърформанс и други.

- Възможно е да се изследва приложението на дигиталните технологии в изкуството и развитие на дигиталните изкуства и начините на изучаване и прилагане в българското средно художествено образование.

- На базата на работата в различните училища и установяване на разминаванията в методите на преподаване и критериите за качество на обучението, би могло да се проведе сравнително изследване на училищата по изкуството, за да се определи ефективността на използваните образователни модели и да се изведе единна за всички училища, работеща във различни ситуации методическа система.

Препоръки за изследване и интегриране на формирания методическия модел в практиката

Мултиплицирането на експерименталния модел в реална среда би увеличило мащаба на обхванатите ученици от IX, X и XI клас и би допринесло за развитието на техните художествени знания и умения. За последващо надграждане на методическия модел могат да бъдат приведени долуизброените препоръки. За да се разгърне пълният потенциал на учебния модул „Художествени инсталации и конструкции“, той може да бъде надграден и доразвит в следните направления:

- Гъвкавостта при реализиране на учебния модул го прави приложим в много широки граници и в различни образователни ситуации във формалното и неформалното образование, които биха могли да бъдат изследвани поотделно и задълбочено. Възможно е учебният модул да се прилага регулярно като част от учебно-творческата практика на учениците в средното художествено училище,

да се адаптира към системата на общообразователните училища, да се прилага събитийно - като част от други културни инициативи или да се персонализира към потребностите на определена група участници, теми и специфики на средата.

- Учебният модул и най-вече аспектът на използване на дигитални технологии създава възможност за изграждане на интердисциплинарни връзки с други учебни предмети свързани с ИКТ например. Интегрирането на дигиталните технологии на всички етапи на реализация на учебния модул би могло да се синхронизира с определени учебни задачи от други учебни предмети и теми като например: работа със софтуер за постобработка на изображения, за монтаж на видеа, за създаване на виртуални панорамни разходки и други. Друг вариант за изграждане на интердисциплинарни връзки е синхронизиране на изявите с учебното съдържание в учебните часове по предприемачество.

- Възможно е да се анализира задълбочаването на партньорството на образователните институции, прилагащи учебния модул с галерии, музеи и други експозиционни пространства, за да се осигури публично представяне на резултатите от реализацията му. Пълният потенциал на учебния модул би могъл да се разгърне при художествено овладяване на градска среда - на открито. Това предполага партньорство с местни власти - за осигуряване на логистична, техническа и финансова подкрепа.

- Препоръчително е да се комбинира публичното събитие в края на учебния модул със съществуващи местни, регионални и национални културни събития и инициативи - например събития от културния календар, фестивали, местни и национални празници и други културни форуми с цел да се използва техният капацитет за достигане на резултатите от учебния модул до нови публики. По този начин ще се увеличи публичността на изявата на участниците и насърчаване на техни бъдещи авторски изяви.

- Възможно е да се използва мотивацията на участниците от въвличането им в публично представяне на техните творчески резултати, като се задълбочи подготовката им със запознаване и овладяване на принципите на функциониране на художествения контекст. По-конкретно може да се изследва и предложи модел за обучение с включване в подготовка на рекламни материали за публичното събитие като изготвяне на дизайн и текст за плакати, флаери, персонални покани. Създаване на материали за медиите - прессъобщение с текст и снимки, подготовка на интервю, обясняване на художествената концепция и други; въвличане в последващо разпространение на информацията в Интернет, споделяне в социални мрежи и други.

Заклучение

Във връзка с поставените цели настоящото дисертационно изследване се стреми да допринесе за осъвременяване и утвърждаване на средното художествено образование чрез разработване на методически модел за обучение на ученици от горен курс в синхрон с предизвикателствата и възможностите носени от световния технологичен напредък, културната ситуация и особености у нас.

В този контекст бе създаден методически модел на изучаване на пространствените художествени форми, подпомагани от дигитални технологии в средното художественото образование. Също така, като основна цел в практико-приложен план бе поставена практическата проверка на ефективността на формирания теоретичен методически модел в различни образователни условия, характерни за формалното и неформалното образование по изкуствата в страната. Посредством апробирането му бе установена ролята на пространствените художествени форми за развитие на знанията, творческите умения и положителната нагласа на учениците.

Постигнатите резултати определят мястото на пространствените художествени форми в средното художествено образование в България и доказват големия им потенциал за допълване и надграждане на педагогическите дейности, както в институционалното, така и в неформалното обучение в контекста на динамиката на съвременните образователни тенденции. Постигането на заложените очаквани резултати, изведените изводи и препоръки демонстрират успешното провеждане на педагогическия експеримент, доказването на хипотезата и съответно постигането на целите на настоящия дисертационен труд.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

/литературни и други информационни източници/

Източници на български език:

1. **Ангелов 1984:** Ангелов, В. Съвременното декоративно приложно изкуство и присъствието му в средата, в която живеем. Методически сборник, том 12 „Приложно изкуство и училище“. Изд. Дом на литературата и изкуствата за деца и юноши, София, 1984
2. **Ангелов 1995:** Ангелов, В. Речник на термините по естетика. Булвест 2000, София, 1995
3. **Атанасов 2009:** Атанасов, Д. Методическа система за образование по изкуство чрез уъркшоп, дисертационен труд, СУ „Св. Кл. Охридски“ София, 2009
4. **Атанасов 2010:** Атанасов Д., „Актуални аспекти на концепцията за образование по изобразително изкуство“, Сборник статии „Образователни иновации в сферата на визуалните изкуства“, Изд. Симолини, София, 2010
5. **Ас 1984:** арх. Ас, Евгени. Градския дизайн в системата на синтеза на изкуствата. В: сп. Архитектура, брой 1/1984 г., София, 1984
6. **Бижков, Краевски 2005:** Бижков, Г., Краевски, В. Основи на педагогиката. УИ Св. Климент Охридски, София, 2005
7. **Бижков, Краевски 2007:** Бижков, Г., Краевски, В. Методология и методи на педагогическите изследвания. УИ Св. Климент Охридски, София, 2007
8. **Дворянов 2003:** Дворянов, О. Концептуалната тенденция в съвременното изкуство., Изд. Симолини, София, 2003
9. **Дворянов 2010:** Дворянов, О. Основните аспекти на електронната епоха и необходимостта от промени в образованието по изобразително изкуство, Сборник статии „Образователни иновации в сферата на визуалните изкуства“, Изд. Симолини, София 2010
10. **Делчев 2012:** Делчев К. Философски ескизи върху съвременното изобразително изкуство от междувековието (1990 - 2010). Изд. Изток запад, София, 2012
11. **Джансън 2014:** Джансън Х. Джансън А. История на изкуството (т. IV), Изд. Елементи, София, 2014
12. **Джуров, Базайтова 2016:** Р., Джуров Р, Базайтова Р., Справочник за училищата по изкуствата и училищата по културата 2016/2017, Министерство на културата, Дирекция „Сценични изкуства и художествено образование“, София, 2016
13. **Дюрке 2001:** Дюрке, Ж., Конструктивистни подходи: приложение и перспективи в областта на образованието. Перспективи, т. XXXI, №2. София, 2001
14. **Иванов 2011:** Иванов, И., По пътя към постмодерната дидактика. Обучението като път към образованието. Сборник с материали по случай 60-годишнината на проф. д-н Пламен Радев. - Пловдив, 2011

15. **Иванов 2011:** Иванов, И. По пътя към постмодерната дидактика. Обучението като път към образованието. Сборник с материали по случай 60-годишнината на проф. д-н Пламен Радев, Пловдив, 2011
16. **Игълтън 2003:** Игълтън, Т. Идеята за култура. Изд. ИК КХ, София, 2003
17. **Кларк 1977:** Кларк, К. Цивилизацията. Едно лично гледище, Изд. „Български художник“ София, 1977
18. **Мийе 1993:** Мийе К. Съвременното изкуство във Франция. УИ „Св. Кл. Охридски“. София, 1993
19. **Моризо, Пувиe 2012:** Жак Моризо § Роже Пувиe, Речник по естетика и философия на изкуството, Изд. Рива, София, 2012
20. **Радоева 2005:** Радоева, В. „Художникът и художествения пазар“ - В: „Наръчник за оцеляване на художника“. София, 2005
21. **Розенблюм: 1976,** Розенблюм Е. Художествено проектиране. ДИ Техника, София, 1976
22. **Спиноза 1994:** Спиноза, Б., За природата и произхода на душата. – В: Европейската философия, т. 1, София, 1994
23. **Старибратов, Ангелова 2011:** Е.Старибратов, И., Ангелова, Е., Образованието в информационното общество. Сборник доклади на Национална конференция, Асоциация „Развитие на информационното общество“, ИМИ при БАН, ПУ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2011
24. **Стефанов, Киров 1986:** Стефанов, Х. § и Киров, М. Съременно българско монументално изкуство 1956 – 1986, под редакцията на Комитет за Култура, ДО „Изобразително изкуство“, Държавно издателство „Д-р Петър Берон“, София, 1986
25. **Столаров 2014:** Столаров, Пеньо, Сгради и обществени пространства С. 2014
26. **Фартинг 2013:**, Фартинг, С. Изкуството цялата история, София, 2013
27. **Фийл 2002:** Фийл, Ш. § Фийл, П., „Дизайнът на 20. Век“, Изд. Книгомания, София, 2002
28. **Христов 2003:** Христов, Л., Хоризонти и перспективи на пространството, УИ „Св. Кл. Охридски“, София, 2003

Речници и енциклопедии:

29. Философски речник, Издателство на БКП, София, 1968
30. Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, Изд. БАН, София, 1980 – 1987

Източници на руски език

31. **Чикуров 2001:** Чикуров, О. Что такое WORKSHOP? Пособие для организаторов практических семинаров. Псков, 2001
32. **Хорошевский 2014:** Хорошевский А., 100 знаменитых символов советской эпохи, Directmedia, 2014

Източници на латиница:

33. **Baudrillardn 1981:** Baudrillard, Jean. „Simulacra and Simulation“, Ann Arbor Mich.: University of Michigan Press, 1981
34. **Hall 1966:** Hall, E. The Hidden Dimension – A Study of Man’s Relationship. New York, International University Press, 1966
35. **Marshall 2014:** Marshall, Molly. Emerging Technologies in Art Education, Western Michigan University, USA 2014
36. **Reis 1999:** Reis, Julie H, From Margin to center: The spaces of installation art, Massachusetts Institute of Technology, 1999, SBN 0-262-18196-7, The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England

Интернет източници:

37. **де Понте 2010:** *Да проектираш усещания*, интервю с Проф. арх. Силвио де Понте от Ема Димитрова и Марина Аврамова <<http://www.citybuildhome.bg/article/proektirash-useshtaniia/10626>> посетен на 12.03.2012
38. **Мусева 2012:** Мусева, Т. Destructive Creation: След „боядисването на паметника“ хората са по-отворени към това изкуство, в. Капитал, <http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2012/11/04/1939581_destructive_creation_sled_boiadisvaneto_na_pametnika/> посетен на 16.03.2015
39. **Николова 2015:** Николова, А., Спорният паметник на Самуил в София бе открит с гвардейски почести. // Капитал, 08.06.2015 г. <http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2015/06/08/2549184_sporniat_pametnik_na_samuil_v_sofia_b_e_otkrit_s/> посетен на 16.07.2016
40. **Образователна платформа за съвременно изкуство „Паралелни стъпки, паралелни пространства“**, <www.ps.alos.bg>
41. **Паскалева 2016:** Паскалева, Л. TechARTnology ще запознае децата със света на дигиталното изкуство, <<http://www.economy.bg/humancapital/view/22369/TechARTnology-shte-zapoznae-decata-sys-sveta-na-digitalното-izkustvo>> посетен на 23.01.2016
42. **Сдружение „Център за неформално образование и културна дейност АЛОС“**, <www.alos.bg>
43. **Успенски, Леонид.** Символика на храма, <http://www.pravoslaviето.com/art/architecture/simvolikata_na_hrama_ouspensky.htm> посетен на 12.10.2010
44. **Христова 2014:** Мариана Христова, „Свещената простота. Революцията на Баухаус и безличността на съвременната архитектура и дизайн, 24.01.2014 <<http://kultura.bg/web/%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B0/>> посетен на 04.09.2016
45. **Destructive Creation:** <<http://destructivecreation.com>> посетен на 16.03.2015

46. **Herron 2013:** Herron, K. How Technology is Moving Arts Education Beyond the Classroom, <<http://remakelearning.org/blog/2013/08/21/how-technology-is-moving-arts-education-beyond-the-classroom/>> посетен на 11.12.2014 г.
47. **Landow 1992:** Landow, G. Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. <<http://www.cyberartsweb.org/cspace/ht/jhup/contents2.html>> посетен на 18.04.2015
48. **Placemaking.** Project for Public Spaces (PPS). USA, New York., <<http://www.pps.org>>
49. **Siemens 2004:** Siemens, G. Connectivism. Learning Theory of Pastime for the Self-Amused <<http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm>> посетен на 18.12.2015
50. **Siemens 2005:** Connectivism. A learning Theory for the Digital Age, International Journal of instructional technology & distance learning, January 2005, Vol. 2, № 1, <http://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm> посетен на 18.12.2015

Наредби, правилници и закони:

51. **Стратегия за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014-2020 г.)**
52. **ЗАКОН за степента на образование,** общообразователния минимум и учебния план, Обн. ДВ, бр. 76 от 27.07.1999 в сила от 27.07.1999
53. **ЗАКОН за предучилищното и училищното образование,** в сила от 01.08.2016 г. Обн. ДВ. бр.79 от 13 Октомври 2015г.
54. **Стратегическа рамка - „Образование и обучение 2020“** (*Strategic Framework - Education & Training 2020*) <http://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework_bg> посетен на 15.07.2015
55. **Seoul Agenda 2010:** Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education, <www.unesco.org> посетен на 15.07.2015
56. **Road Map for Arts Education:** Road Map for Arts Education: Building Creative Capacities for the 21st Century, <www.unesco.org> посетен на 20.07.2015

Публикации на докторанта, свързани с дисертационния труд:

1. „Усещане за пространство в постмодерната ситуация. Място на съвременните пространствени художествени форми в гимназиалното образование в България.“ Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски”, ФНПП, том 104 – 2012, ISSN 0861-8216, София.
2. „Актуални образователни алтернативи в образованието по изкуство.“ Сборник статии „Съвременният поглед на докторанта към науката“. УИ „Неофит Рилски“, ISBN 978-954-680-787-8, Благоевград, 2011.
3. „Синтез на Пространствени изкуства. Социално–педагогическа стойност.“ Сборник със статии „Образователни иновации в сферата на визуалните изкуства“. Симолини, ISBN 9789549493351, София, 2010.

Участия в научни конференции, семинари и проекти:

1. Участие с доклад „Образователна платформа за съвременно изкуство в полето на неформалното образование *Паралелни стъпки, паралелни пространства*“. Първа национална конференция с международно участие „ИНОВАЦИИ ПРИ ИНТЕГРИРАНЕ НА ФОРМАЛНОТО И НЕФОРМАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТАЛАНТИТЕ И СПОСОБНОСТИТЕ – ГРИЖА НА УЧЕНИТЕ, ИНСТИТУЦИИТЕ И НЕПРАВИТЕЛСТВЕНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ“ 08-09 Май 2013, София.
2. Водещ уъркшоп за кинетична скулптура в международен младежки културен обмен „Изкуство в движение” – Мейсън, Германия. Партньори: Португалия, България, Германия, Румъния, Унгария. Финансиран по програма „Младежта в действие“. Септември 2013.
3. Водещ уъркшоп за стрийтарт намеси по време на Фестивал на „УЛИЧНИТЕ ИЗКУСТВА“, Велико Търново, организиран от фондация „Арт лято“. Юни 2013.
4. Координатор и съавтор на образователна платформа за съвременно изкуство „Паралелни стъпки, паралелни пространства“. Водещ на над 90 уъркшопа по: Лендарт, Художествени конструкции, Кинетични инсталации, към образователна платформа за съвременно изкуство „Паралелни стъпки, паралелни пространства” с ученици от 8-12 клас в училищата по изкуствата и културата в България. 10.2011 г. – 03.2017 г.